

על הסימבוליקה של עגנון

א

החיפוש אחר מכנה משותף הוא תופעת קבע בתהליכי המחשבה היוצרת. סוד ההתגברות על ההתאונות וההתמצלות ללא גבול בטבע ובעולם הרוח מונח ביכולתנו לבקש יסודות מאחדים ומשתפים. חשיפתו של הגורם הקבוע לעומת האלמנטים המשתנים אינה תמיד מן הדברים הקלים. גילוי החיצוני של דברים הוא לרוב בתחומים מפורזים חסרי אחדות. אך, משנמצא בתוך ריבוי הגונים הגוון היסודי יש בכך משום הענקת סיפוק רבה לחוקר המתבונן. משל למי שעמד בפני דלתות רבות והיה זקוק למפתחות רבים לפתחן הני המנעולים השונים, ולא נמצאו בידו כל המפתחות; לפתע מצא מפתח אחד הפותח כל מנעול.

ביסודות המאחדים נעוץ הפתרון לסודות הטבע העמוקים. ואילו המכנה המשותף לתרפעות רוחניות היא אבן השתיה בחקר מעמקי רוחו של האדם. כל מהות המאבק של האדם בסתרי היקום ובהיכלות נפשו נעוצה בניסיון למצוא את עילת העילות. החיזור אחרי הגוץ שממנו הנוף עתיר הענפים מצוי גם ביצירה הספרותית. מעין דחף פנימי בלתי נכבש הוא זה לרצות ב"אחד". הנחה זו שרירה הן לגבי היצירה הספרותית בכללה והן בחקר יצירתו של משורר, או סופר אחד.

ב

שיי עגנון, גאון של יצירה, עבודתו הספרותית נכנסת להרבה תחומים. היא כובשת לה הרבה מסילות ומכה שרשיה בשדות רבים. אינו דומה "ספר המעשים" לתמול שלשום ומרחק ענקי, במוטיבים וברקע, בין בלבב ימים ובין הרופא וגרושתו. אף על פי כן מורגשים אצל עגנון במידה הריפה אותם גונים יסודיים המעניקים ליצירתו צבע אחד. סגנונו של עגנון, שיצאו לו מוניטין, הוא בליספק, גורם משפיע לתחושה החד-טונית המלווה את הקורא בסיפוריו. אך, לגבי מהותן של היצירות מבחינת תוכן, דומה שהיסוד המשותף הוא הרקע הסימבולי שלהן: הסימבוליקה אצל עגנון פירושה ניצול מלא של ארבעת ערי הפיריז'ים. ביצירתו של עגנון אין זה מספיק לקרוא את הפשט, מן ההכרח לפענח גם את הרמז, הדרש והיסוד, המלים, המשפטים וכלל תוכן של היצירות לא לשם תיאור של אמת חיים בלבד באו הם מתפשטים גם לעברם של עולמות אחרים התלויים בעולם הפשט כבגדים על קולב. הקולב אינו אלא משענת לבגדים, בהיעדרו יפלו ואפשר אף יסתאבו. אך כל עיקרו של קולב לא לשרת את עצמו בא, אלא את התלויים עליו. עולם הסמלים שאין לו ממדים הוא המרחב הגדול שבו מרחפת יצירתו של עגנון, מכה בכנפיה ומתרוממת מעלה מעלה, ראיית מלוא היקפה של יצירת עגנון אפשרית, משום כך, מלכתחילה רק במסגרת הוויחה הסימבולית.

ג

הסימבוליקה העגנונית מגיעה לידי גילוי בהרבה דרכים וצורות. הגוון הסימבולי מתבלט במקומות שונים. פעמים שהוא מתחיל בשמות הפרטיים של גיבורי היצירה, שם הסוסים בהכנסת כלה"ה הוא "משכני" ו"נרד צה". שם התרנגול הוא ר' זרח על פי הכתוב בתהלים קי"ב, זרח בחשך אור". הפקדי ב. אורח נטה ללון" שמו "גומבייץ" (שניטלה שמאלו במלחמה ועשאה גומי" לא בכל מקום מפרש המחבר את המשמעות הסימבולית המתלווה לשמות גיבוריו. אך כמעט תמיד נעוץ בשמות רמז נסתר. אין זה מפתח

יודיל ושם הכלב ב"תמול שלשום" הוא "בלק". עיון מדוקדק מגלה תמיד את הלבוש הסמלי שבמתכונתו נקבעים שמות גיבוריו של עגנון.

ומן הגיבורים למהלך העלילה. עגנון מש"בץ את יצירתו ביסודות שכל חשיבותם תלויה במשמעותם הסימבולית. כך, למשל, תופס ה"חלום" מקום מרכזי ביצירתו. ה"חלום" איננו מופיע כאקט עובדתי גרידא. הרי הוא בבחינת נקודת המוקד שבעדשה המרכזת קריניים מעברים רבים. חשיבות החלום ברומנים ובסיפורים של עגנון — בהיותו מערכת שלמה של מוצגים סמליים, שתוך כדי הצטלבות והשתלבות הם חושפים מעמקים שבנפש. מי שפותר שברו של חלום אצל עגנון יודל לעומת קה של היצירה שבתוכה השתבץ מראה הלילה.

מערכות שלמות של אוביקטים סימבוליים מתגלות בכל יצירה שלו, אף במקומות שיש לצפות להתגלות מוצגים ריאליים. הרומן "אורח נטה ללון" הוא מעשה פסיפס של אוביקטים כאלה, הוא הדין לגבי יצירות אחרות. גם במקומות שהגוון הריאליסטי בולט אין הוא אלא עיטור לחוליות סמליות. אלמנטים נוספים שמעיקרם הם בעלי אופי סמלי הן האגדות המהוות את המוטיבים הנפלאים ברבים מסיפוריו וכן, הדימויים המשלים המקשטים את כל יצירותיו.

בנימין רדישוב

ד

אטמוספירה של סימבוליקה נוצרת גם על ידי המנטליות הסימבולית החולשת על יצירתו של שיי עגנון. מנטליות זו היא פרי אטמוספירת החלום, שבה מרחפים ספוריו ושהיא באה בתוספת לחוליות של חלום ממש המתעלות ביצירה. ההתרחשות של המאורע, עות, סדר התגלותם וקיצבם הם כמו בחלום. "ספר המעשים" הוא הדוגמה הקיצונית לכך. ב"סיפורי המעשים" מתגלגלים הדברים ללא קשר סיבתי מחויב ההגיון. מרובות הן קפני צות גוף כזה שבו מתרחשים המעשים הוא נופו של עולם הסמלים.

מכאן רק פגיעה קלה להענקת גוון של אליגוריה ליצירה. האליגוריה היא התגלותו של הסמל במלוא אהנו על אוטו האליגוריה סימבולית של יצירה עמוק רבים מה

"כל מה שדמותו פגומה בתורת דמות יחיד בשר ודם הרי היא מעולה ומשוכללת בתור סמל, בתור הבעה המציתית של בית ישראל כולו".

(יוסף שה"לבן — על ר' יודיל ב. הכנסת כלה"ה בספרו: שמואל יוסף עגנון. קה"ס ליצירתו).

"דומה עגנון למנדלי מוכר ספרים, שגם אצלו כל יחיד הוא רשות הרבים" (ישראל זמורה, ספרות על פרשת זרות).

"הפצים ודברים מגיעים לידי אותה סמליות הבאה מאליה שמוצאים אותה אצל כל גדולי המספרים, מפני שכך הטבע עצמו מלא סמלים ורז..."

(א. מ. ליפשיץ — שי. עגנון).

"בטלית זו שנפרשה כשמלה אתה רואה כל כנסת ישראל מרוקמת בה" (ישראל כהן, דמות אל דמות).

"ר' יודיל הוא ר' יודיל הנצחי שארץ יש" ראל היא בשבילו מה שהיתה באטריציה בשביל דנטה אליגורי בקומדיה האלוהית" (יצחק לופין, אנשי סגולה).

"נוצר ציור כולל של הווייה יהודית באחת מן התקופות רבות החוויה היהודית. עגנון למד כאן מסרוונסט וממנדלי מוכר ספרים" (פ. לחובר, ראשונים ואחרונים).

אפשר לתהות על שרשיה של הווייה סימבולית זו אך אי אפשר להתעלם משלטונה על יצירתו של עגנון.

ה

את יצירתו של עגנון חוצה לכאורה קו גבול המפריד בין שתי ממלכות שאינן נוגעות אשה ברעותה. האחת יונקת כוחה מן הדת, המסורת והאגדה היהודית. סמליה הם סמלים יהודיים מקדמת דנא. ואילו השנייה לוקחת סמכות מעולם הסמלים הפסיכואנליטי שתוא אספקלריה למעמקי רוחו של היחיד. יצירות כמו "הכנסת כלה" ו"בשובה ונחת" שייכות לראשונה. לשנייה שייכים סיפורים כמו "סיפור פשוט" ו"הרופא וגרושתו". סימני ההיכר של הראשונה היא היניקה המתמדת מהווי של דורות ראשונים. על החיים טבוע חותם של מות האדם המאמין. אין המספר פוסט על קשייו של האדם במאבקו עם מציאות חיים אכזרית. ברם, דפוסי היחסים שבין האיש לבין נפשו, שבין האדם לבין יוצרו הם קבר עים ומוצקים ללא צל של טירוף, או בלבול. החיים הם תמימים, ישרים וצלולים כמעיינות האמונה הזכה.

לא כן השנייה. הגבורים שרויים במצב של טירוף נפש. עולמם הפנימי הרוס. עובדות המתרחשות בחייהם מתעלות לדרגה של סמלים בעלי כוח איום. הנפש ניתנת לשלטון של עובדות שהפכו לסמלי אימים.

"הספור הפשוט" שוב אינו פשוט כלל ועיי קר. הוא חושף את האדם שיצירתו הפנימית התערערה לחלוטין עד שנפשו מגיעה לעבר גבולות השגעון.

מה משתף את העולמות הרחוקים זה מזה לתוך מחיצה אחת? הווייה אומר: הווייה הסימבולית. הספרות היהודית, המדרש, התלמוד וסיפורי החסידים טבעו את חותמם לא רק על סגנונו של עגנון, גם את הגישה אל הפסוק המקראי המצויה בספרות לאחר המקרא קיבל עגנון. גישה זו משמעותה היש" ענות אל הכתוב, במין חומר שכולו מורכב מסמלים והנותן פתח לריבוי של דרשות. בדפוסים אלו, שלפיהם הפך "שיר השירים" לציור אליגורי המצייר את היחסים שבין הקדוש ברוך הוא ובין עם ישראל, יצר עגנון את יצירתו.

הוא נכנס לתחום שלטונו של עולם הסמלים
 בתופעה היצירה היהודית. בדם יחד עם
 ואם קיבל גם את תפיסתה הסימבולית של
 המסיבולוגיה המודרנית. אחד מגילוייה של
 תורת המעמקים הם כוחם של הסמלים בחיי
 הנפש. המיתוס המשותף לעמים שתיים הוא
 אחד מצורות הביטוי של סמליות זו, שבתורה
 היחיד הכולל. תופעות אלו כגון החלום, מלות
 כשל ומחלות רוח באות להועיד על התהליך
 הבלתי מוסק של תרגום מוצגים נפשיים לשפה
 של סמלים. מצויד בשתי גישות אלה קבע
 עגנון את דפוסה הסימבולי של עבודתו הספ
 רותית.

1

ניתן להשוות מבחינה זו את יצירתו של
 עגנון לזו של פרנץ קפקה. אצל קפקה, המספר
 הגאונני, אנו מוצאים במידה מזהימה את
 הגילויים המשווים אופי סימבולי ליצירתו,
 גם אצלו מתרחשים הדברים כמו בתוך חלום.
 אמנם, המאורעות נתונים לתוך מסורת ירא
 לית, כביכול, של סיבה ומסובב, אך למעשה
 חסר בהם חוט ההגיון הסיבתי המציין את
 חיינו הנורמליים. מסתבר שקיימת איוו שהיא
 הכרתיות אחרת המשעבדת את המאורעות
 לרצונה ובונה אותם בשלשלת שהוליותיה
 מצורפות באופן מזור ביותר. כשבא מכס
 ברוך להאיר אור על אופיה המיוחד של יצירת
 קפקה מצא הוא פירוש משלו. ברוך טוען
 שדרכו של קפקה מושפעת מן המיסטיקה היר
 הדית. קפקה ידע את הקבלה, תורת הסוד
 היהודית, והושפע הימנה. עולם הקבלה הוא
 אימפריה של סמלים. האוביקטים הנתפסים
 כחוש הם למעשה נציגיהם של אוביקטים

אחרים. בה שאתה רואה אנו אלה מחו
 הצתורים המא להסגיר את המראה האמיתי
 העולם כולו. זה התומו השטל המתגלה לצי
 עגנון דרך אחד הדרגות לעולמות אחרים הקבר
 עים שכלביו של סולם גדול בעל שלבים
 מרובים. כל מסגול של מאורעות מסתיר
 מאחוריו מולדים אחרים בעלי משמעות גדר
 לה. אחרת מזו המתגלית בפני העין המסתכלת
 הסתכלות שטחית. גישת הקבלה היא המשך
 ישר של התפיסה הסימבולית המתגלית במד
 רשים השונים ובספרות האגדה.

אין להזיק כי אכן נודעת השפעה אמצעית.
 או אפילו בלתי אמצעית ליצירתו של קפקה
 על יצירתו של עגנון. אך מענין גללות את
 השרשים המשותפים שהצמיחו תופעות סמי
 כות זו לנו בממלכת חרות. מה שאירע לקפקה
 ולעגנון מעיד על תופעה מענינת בחיי התר
 בות. זרמים רוחניים מן העבר מבקיעים לעצמם
 דרכים לתחומים של הווה. הגישה הסימבולית,
 ששלטה בעבר הרחוק בספרותנו מצאה לה
 שוב גואלים שהוסיפו משלהם יצרו אימפריה
 רוחנית סימבולית גדולה. במידה מסיימת יש
 כאן משום שיון דרך עבור התרבות המודרנית
 כולה. הנתב הקלטי הריאליסטי ענזב ופינה
 את מקומו לנתיבות חדשות פחות דיאליות
 ויונקות מממלכת הסמלים. אם לאמן יהודי
 פנינו, ניזכר על נקלה במרק שאגאל, אמן זה
 מגלה אף הוא את השפעת המורשת הקדומה
 היהודית, שהטילה עוגנה במיסטיקה ובסמל
 על אמצעי ביטוי מודרניים.

2

קשה מאד להשיב על השאלה: האם דרך
 זו עדיפה יותר מן הדרך הריאליסטית. אולם,

מותר לומר כי בדרך זו השיג שמוראל יוסף
 עגנון, למרות חוזק רב, הוא נותן ליצירתו
 סימרים חדשים שוב את המלה המשפט
 היצירה כולה משתכללת. למשמעות אחת
 הם פורצים מתחומם בכניסה נשירים וכובשים
 להם עולמות חדשים נכון היצירה נעשית
 על ידי כך קשה יותר ולפעמים נתפסת רק
 על ידי יחידים גולה. אפשר לטעון כנגדה
 שאין היא עממית במידה מספקת. בתשובה
 לכך, רשות אמנם למשיב להצביע על חופש
 היוצר המתיר לו להשתמש בדרכי הבעה
 שאמת המידה שלהם היא האמת שכליבו,
 ברם, לדעתו התשובה היא אחרת. אנו חיים
 בתקופה שבה נדרש מאמץ גדול מן היחיד
 הרוצה לעקוב אחר הישגי התרבות. במאה
 האטומית מצויים רק מתימספר המבנינים
 את פעולתו של האטום. מה רבים הם אלה
 שאינם יודעים אפילו את הרכבו של מנגנון
 המכנית בה הם נוהגים. שאלת האריסטוקר
 טיוציה של האמנות והמדעים היא אחת מן
 הבעיות התמורות של המאה שלנו. כשם שאין
 אנו דורשים מאיש המדע לעכב את חידושו
 בגלל קוצר דעתנו, כך לא נוכל לתבוע זאת
 מן הסופר. המאמץ חייב להיעשות על ידי
 היחיד. ועל ידי הציבור להדביק את קצב
 ההתפתחות של היצירה הספרותית.

שכר המירוף הזה תהיה ההנאה החוויתית
 מיצירות גאוניות בעלות מימדים חדשים.
 ראויה היא גם מסכת היצירה של שמוראל יוסף
 עגנון להיות בין אלה שכדאי לאזור את כל
 המתח הרוחני על מנת להגיע עדיה. היא
 תסגיר ברצון את העולם המופלא של סמליה
 לכל מי שיבוא בשעריה.